Studia Ucrainica Varsoviensia 4
JĘZYKOZNAWSTWO

Василь ЗАДОРОЖНИЙ
Національна академія наук України

Про одне мовне явище в індивідуальному мовленні Б.І. Антонича і деякі проблеми сучасного моворозвитку

Насамперед хочемо підкреслити, що для цієї нашої праці ми не мали жодних ювілейних спонук. Столітній ювілей поета має до неї хіба той стосунок, що, можливо, саме він спричинився до чергового перечитання його творів, унаслідок чого прийшло й розуміння того, що ще раніше помічене мовне явище в поетичному мовленні Б.І Антонича варте спеціального дослідження, оскільки його вивчення може стати ключем до розуміння дуже складного акцентуаційного процесу в українській мові, що у свою чергу спричинився до серії змін у ній уже на рівні її морфонологічної структури. Тож, за задумом і, сподіваємося, за виконанням, стаття повинна стати суто мовознавчим дослідженням, специфікою якого є тільки те, що ілюстративним матеріалом для нього є мова поетична. Особливість же поетичної мови та, що вона дуже жорстка в доборі своїх виражальних засобів, маловаріабельна, а тому – відкритіша щодо виявлення своїх „секретів", ніж мова прозова, яка завжди може уникнути тих своїх елементів, які мовна свідомість мовця раптом із якихось причин поставила під сумнів щодо їхньої доцільності в актуальному мовокористуванні. Чому, однак, саме Б.І. Антонич? Звичайно, не випадково. По-перше, Антонич з походження є представником лемківського субетносу, що з погляду мовознавчого інтересу означає, що він був природним носієм лемківського говору – дуже специфічного в багатьох аспектах, від літературної ж української мови дуже віддаленого. За спогадами сучасників, говіркове мовлення Антонича, уже студента-філолога Львівського університету, не раз було причиною іронічної уваги до нього його тодішніх львівських знайомих. Із другого боку, Антонич – фаховий філолог з широкою університетською славістичною освітою, що досяг таких успіхів в опануванні української літературної мови, яким багато хто мусить позаздрити.

Скажемо тут тільки те, що він належить не тільки до її авторитетних знавців, але й до тих, хто її і творив. Гадаємо, що поєднання двох помітно відмінних мовних систем у мовній свідомості вже дорослого Антонича-поета створило ту цікаву мовну амальгаму, що ми її називаємо поетичною мовою Б.І. Антонича: безперечно, це в основі українська літературна мова, однак позалітературна її складова теж є доволі помітною. Саме це дає нам змогу показати складний процес моворозвитку в одній із ділянок мовної системи, що, започаткувавшись у ній ще раніше, триває й досі: відбувається, що називається, у нас на очах. Останню обставину підкреслюємо тут через те, що незавершений процес залишає, як завжди буває в інтелектуальному просторі, місце для появи альтернативних поглядів, але, на нашу думку, у цьому конкретному випадку ми маємо можливість формулювати свою інтерпретацію явища досить упевнено.

Пора вже, мабуть, сказати, про що, власне, ідеться. Предметом нашої уваги тут будуть словоформи наказового способу дієслів – як вони сформувалися в різних особах особової парадигми теперішньо-майбутнього часу в сучасній українській мові. Річ у тому, що специфічно-лемківські особливості в цій ділянці української мовної системи дають нам додаткову можливість побачити деякі явища в мові, що не є такими явними в українській літературній мові.

Звернімось нарешті до прикладів, щоб унаочнити наш предмет. Скажімо, що може привернути увагу читача зі специфічним мовознавчим інтересом у строфі

„Хоч піду на роздоріжжя, на жовту оболонь,
говоритиму з прохожим кожним, наче з братом:
слухай, друже, шуму збіжжя й чоло в задумі склонь:
сірих днів мандрівче, бо слідів його долонь
повний цілий всесвіт, повний кожний атом?”[1]

Певна річ, на найпильнішу увагу тут заслуговує слово *склонь* – своєю незвичною для носія літературної мови формою, яка і справді є діалектною, причому – специфічно-лемківською. Функціонально це – словоформа 2-ої ос. одн. наказового способу дієслова *склони́ти – склоню́, скло́ниш*[2], що його нині трактують як архаїзм, а тому й у словниках сучасної мови вже не фіксують. Проте для нас зараз важливим є те, що це слово має рухому акцентну парадигму, у чому воно цілком повторює кореневе *клони́ти – клоню́, кло́ниш*[3] або збігається з таким же префіксальним, скажімо, *поклони́тися – поклонюся, покло́нишся*[4]. На жаль, сучасні лексикографічні джерела не подають у таких випадках словоформ наказового способу, тому навздогін зафіксованому вкажемо їх:

[1] Б.І. Антонич, *Повне зібрання творів*, Львів 2008, с. 85.
[2] Б. Грінченко, *Словарь української мови*: у 4-х т., Київ 1907–1909, т. 4, с. 137.
[3] *Орфографічний словник української мови*, Київ 1999, с. 355.
[4] *Ibidem*, с. 627.

клони́, клоні́м(о), клони́ть; поклони́ся, поклоні́м(о)ся, поклони́ться; звичайно, правильними будуть також тотожні словоформи с*клони́, склоні́м(о), склони́ть*.

У строфі з іншого твору

„Ти [Творець – *авт.*] *акорд космічної гармонії довкола,*
я – енгармонійний – серед хвиль боротись мушу,
та коли б моя душа униз упала квола,
дисонанс заглуш і громом вбий безсилу душу”[5]

Тотожні міркування викликає вжита поетом словоформа *заглуш* – 2-а ос. одн. наказового способу, що теж належить дієслову з рухомою акцентною парадигмою, як і в першому випадку, див.: *заглуши́ти – заглушу́, загл'у́шиш*[6]. Звичайно, „правильними” словоформами наказового способу тут є *заглуши́ – заглуші́м(о), заглуші́ть*, тоді як зафіксована словоформа *заглуш* парадигматично повинна була б мати продовження у словоформах *загл'у́шмо* – 1-а ос. одн. наказового способу і *загл'у́ште* – 2-а ос. одн. наказового способу, чого, звичайно, бути не може: невідповідність цих словоформ фонологічним закономірностям української мови тут є очевидною: саме в парадигмі наказового способу дієслів виявляють свою залежність від морфонологічного чинника актуальні в сучасній мові процеси акцентних змін. (Усі дієслова сучасної української літературної мови на *-ити* за способом наголошення поділяються на три групи. Першу групу складають дієслова з кореневим наголосом, напр.: *ба́бити – ба́блю, ба́биш, ба́блять*; нак. *баб*[7]; другу, протилежну першій, групу складають дієслова з кінцевим наголосом, напр.: *багри́ти – багрю́, багри́ш*[8]; третю групу, що є ніби проміжною між першою й другою, складають дієслова з рухомим наголосом, напр.: *бари́ти – барю́, ба́рив*[9]: бачимо, що дієслова цієї групи мають як кореневонагошолошені, так і кінцевонаголошену особові словоформи теперішньо-майбутнього часу. Оскільки предметом нашої уваги є насамперед словоформи наказового способу, то відзначимо те, чого немає у словниках сучасної мови через прийняту схему подачі ними дієслівних словоформ. Коренева акцентна парадигма має такі словоформи наказового способу: *баб, ба́бмо, ба́бте*; кінцевонаголошена і рухома тут (увага!) збігаються, див.: *багри́, багрі́м(о), багрі́ть* і *бари́, барі́м(о), барі́ть*. Слід узяти до уваги ще й ту обставину, що це – лише загальна схема, від якої є відхилення; останнє, проте, не суперечить щойно ствердженому: підставою для нього деякі специфічні обставини – усе це буде в належному місці прокоментоване. Тут і зараз

[5] Б.І. Антонич, *op. cit*., с. 101.
[6] ОС, с. 259.
[7] ОС, с. 34.
[8] ОС, с. 36.
[9] ОС, с. 40.

скажемо лише, що, на нашу думку, цей випадок є класичним прикладом того, коли виняток, як кажуть, тільки підтверджує правило).

Зараз одним абзацом відступимо від нашої магістральної лінії, щоб на прикладі того ж дієслова показати ще одне цікаве явище з ділянки дієслівного наголосу: згодом це нам придасться. Виявляється, рухома акцентна парадигма дієслів цього кореня в сучасній мові – наслідок акцентної еволюції, яку вони відбули приблизно сто років тому. Думати так нам дають підставу дані *Словаря української мови*. Річ у тім, що первісно кореневе дієслово було кінцевонаголошеним, див.: *глуши́ти – глушу́, глуши́ш*[10]; певна річ, після цього префіксальні похідні могли бути тільки такими самими, підтвердженням чому є *заглуши́ти – заглушу́, заглуши́ш*[11]. Однак деякі префіксальні утворення цього кореня вже тоді виявили тенденцію до втрати ними первісного кінцевого наголосу й розвитку натомість наголосу рухомого, напр.: *поглуши́ти – поглушу́, поглу́шиш*[12], *глуши́ти – глушу́, глу́шиш*[13] тощо. Уже невдовзі ця тенденція цілком була реалізована; досить сказати, що, згідно зі свідченнями лексикографії, у 1930-х роках уже й саме кореневе має рухомий наголос, див.: *глуши́ти – глушу́, глу́шиш, глу́шать*[14].

Повертаючись до для нас тут головнішого, ствердимо, що суть проблеми стає зрозумілішою, тому ми, лише щоб задокументувати її масштаб, наведемо ще кілька прикладів тотожного мовокористування з творів Б.І. Антонича, див.:

„В темну ніч, чорну ніч
віяли вітри.
Срібних зір не ліч;
мерехтять лиш три[15];
пор.: *лічи́ти – лічу́, лі́чиш*[16] і, додамо, *лічи́, лічі́м(о), лічі́ть*.

І ще в одному випадку читаємо:

А вечір на лице сріблистий сум несе,
жіноча доля це так ждати, ждати все.
В вікні горить вогонь, його ти не загась,
раптовий стиск долонь, шовковий з казки князь”[17].
Звичайно, треба: *„В вікні горить вогонь, його ти не загаси…”*

---

[10] Б. Голоскевич, *Словарь української мови*: у 4-х т., Київ 1907–1909, т. I, с. 291.

[11] Б. Голоскевич, *Словарь української мови*: у 4-х т., Київ 1907–1909, т. II, с. 27.

[12] Б. Голоскевич, *Словарь української мови*: у 4-х т., Київ 1907–1909, т. III, с. 232.

[13] *Ibidem*, с. 411.

[14] Г. Голоскевич, *Правописний словник*, Нью-Йорк–Париж–Сидней–Торонто–Львів 1994, с. 77.

[15] Б.І. Антонич, *op. cit.*, с. 101.

[16] Б. Грінченко, *Словарь української мови*: у 4-х т., Київ 1907–1909, т. II, 372; Г. Голоскевич, *op.cit.*, с. 198; *Орфографічний словник української мови*, *op.cit.*, с. 399.

[17] Б.І. Антонич, *op. cit.*, с. 279.

Нагадаємо ще раз: як діалектному *загась* протистоїть літературне *загаси*, так само незафіксованим, але парадигматично очікуваним у першому випадку *загасьмо* і *загасьте* протиставляться такі ж парадигматично зумовлені нормативні *загасім(о)* і *загасіть* у дієслові з рухомою акцентною парадигмою *загасити – загашу, загасиш*[18]. Гадаємо, тут слід зробити ще й таке застереження. Ми обмежили свій виклад проблеми тільки дієсловами на *-ити* з причин суто дидактичних. Насправді ж аналізоване явище ширше; воно охоплює й інші дієслівні класи. Скажімо, ось приклад його у безсуфіксному дієслові:

„Зриваюся, беру пістолю,
кричу: пропадь, розвійся, щезни!”[19].

Знову ж таки у випадку

„Дай карти, пані квітня, карти дай і ворожи з долоні!
Я їду в радість дня, я їду в смуток ночі, чуєш, серце?
Ех, ти не чуєш, ні! Тож граймо в карти! Заколиш на лоні
бездонної весни! Сип вітер в сни і зорі сип, мов скельця!”[20]

авторове *заколиш* належить одному якомусь із двох можливих дієслів з суфіксом *-а-*, див.: *заколиса́ти – заколишу́, заколи́шеш*[21] або *заколиха́ти – заколишу́, заколи́шеш*[22]. Звичайно, в обох випадках закономірною тут буде словоформа 2-ої ос. одн. наказового способу *заколиши́*[23].

Означимо тепер ще раз суть проблеми. Зіставляючи авторові словоформи *склонь, заглуш, не ліч, не загась* з літературно-нормативними *склони, заглуши, не лічи, не загаси*, виявляємо, що проблема, яка спершу виглядала як суто акцентуаційна, оскільки йшлося про протиставлення коренево- і некоренево-наголошених дієслівних словоформ, виявила той тепер очевидний факт, що акцентні відмінності принаймні супроводжуються відмінностями у фонологічному оформленні словоформ наказового способу дієслів, тобто стає очевидним зв’язок між акцентним станом слова та його морфонологічною будовою. Зрозуміло, що після цього найактуальнішим завданням дослідження стає з’ясування характеру цього зв’язку: чи це справді лише паралельні процеси, чи між ними існує причино-наслідкова залежність, коли морфонологічна будова слова визначає межі можливим змінам у способі наголошення дієслова. Спробуємо зараз з’ясувати, як з’являються ці морфонологічні відмінності, залишаючись на

[18] Б. Грінченко, *op.cit.*, т. II, с. 25; ОС, с. 258.
[19] Б.І. Антонич, *op. cit*., с. 297.
[20] *Ibidem*, с. 226.
[21] Б. Грінченко, *op.cit.*, т. II, с. 51; ОС, с. 267.
[22] Б. Грінченко, *op.cit.*, т. II, с. 51; ОС, с. 267.
[23] див.: ОС, с. 267.

ґрунті Антоничевого мовокористування: воно в цій ділянці далеко не завжди відображає специфічно-лемківські елементи в його поетичному мовленні; навпаки, у більшості випадків воно є цілком адекватним відображенням тих еволюційних процесів, що відбувалися на той час в українській загальнонародній мові, зокрема й у мові літературній.

Скажімо, у строфі

„Закони “біосу” однакові для всіх:
народження, страждання й смерть.
Що лишиться по мені: попіл слів моїх,
що лишиться по нас: з кісток трава зросте”[24],

маємо кореневонаголошену словоформу 3-ої ос. одн. теперішньо-майбутнього часу. Те ж саме й тут:

„Уста солодкомовні зрадять. Може, спомин
не лишиться з турбот, що нам орали чола”[25].

У той же час словоформа 1-ої ос. одн. теперішньо-майбутнього часу в мові Антонича є кінцевонаголошеною, див.:

„А тепер пануй над мною, смерти владо,
та не цілого мене захопиш.
Я – твій спадкоємець, соняшна Елладо,
я лишуся – тайним радником Европи”[26].

Уже зіставлення акцентних характеристик цих двох словоформ досить, щоб установити, що це дієслово має рухому акцентну парадигму, – і на цій підставі вивести парадигматично закономірні для літературної мови словоформи наказового способу цього дієслова; поза всяким сумнівом, це будуть словоформи *лиши́, лиші́м(о), лиші́ть*. І справді, Антонич у цьому випадку вживає саме ці літературно-нормативні словоформи, див.:

„Лишіть!...”[27],
„Лишіть цю хату в спокої!”[28].

---

[24] Б.І. Антонич, *op. cit*., с. 198.
[25] *Ibidem*, с. 232.
[26] *Ibidem*, с. 279.
[27] *Ibidem*, с. 399.
[28] *Ibidem*, с. 415.

Формально тотожну словоформу бачимо й у випадку з префіксальним похідним цього кореня, див.:

„Для вас верхи й ліси безмежні,
а дім мій мирний залишіть!”[29].

Певна річ, можна не сумніватися, що й це префіксальне дієслово в особовій парадигмі теперішньо-майбутнього часу повторює акцентні характеристики свого кореневого, тобто має рухомий наголос типу *зали́шити – залишу́, зали́шиш* (звичайно, при словоформі *залишіть* особова парадигма теперішньо-майбутнього часу цього дієслова може бути й кінцевонаголошеною: *залиши́ти – залишу́, залиши́ш; залиши́, залиши́м(о)залиши́ть*, однак кореневе дієслово не може випередити префіксальне похідне за темпами акцентних змін, що в них відбуваються; кореневе ж в Антонича, нагадаємо, має рухомий наголос (див. вище).

Однак, як видно з мовокористування самого Антонича, це дієслово може розвивати в собі й кореневий наголос типу *зали́шити – зали́шу, зали́шиш*, про що ми робимо висновок на підставі зафіксованої в нього словоформи 2-ої ос. одн. наказового способу *залиш*, див.:

„Друже мій, навіщо ти мовчиш?
Парка нитку розірве прожогом.
Вже не потішай мене, залиш
Хочу поладнати справи з Богом”[30].

Простежимо за лексикографічними джерелами, який характер тут мають акцентні зміни і як їх відображає лексикографія. Насамперед виявляється, що кореневе первісно було кінцевонаголошеним, див.: *лиши́ти – лишу́, лиши́ш*[31]; зрозуміло, що його префіксальне похідне первісно мало тотожні акцентні характеристики, див.: *залиши́ти – залишу́, залиши́ш*[32]. Однак в іншому префіксальному вже тоді виявила себе тенденція до втрати кінцевого наголосу, див.: *поли́шити – полишу́, поли́шиш*[33], яка невдовзі поширилася на інші дієслова цього словотвірного гнізда, напр.: *зали́шити – залишу́, зали́шиш, зали́шать; залиш, залиши́ть*[34]. Особливу увагу звертаємо на те, як це джерело характеризує акцентний стан кореневого; згідно з його даними, кореневе тут теж розвиває рухому акцентну парадигму – як і префіксальне, однак загалом воно щодо змін наголосу в ньому поводить себе консервативніше, обережніше, зберігаючи й свій

[29] *Ibidem*, с. 393.
[30] *Ibidem*, с. 280.
[31] Б. Грінченко, *op.cit.*, т. II, с. 366.
[32] Б. Грінченко, *op.cit.*, т. II, с. 59.
[33] Б. Грінченко, *op.cit.*, т. III, с. 284.
[34] Г. Голоскевич, *op.cit.*, с. 129.

первісний кінцевий наголос, див.: *лиши́ти – лишу́, ли́ши́ш, ли́ша́ть*[35]. Поза всяким сумнівом, динаміка акцентних змін у дієсловах є саме такою: саме префіксальні утворення ведуть тут перед, причому далеко не завжди кореневе здатне відбути зміни в тому ж обсязі, що й префіксальні похідні від нього. Оскільки ця тема, хоч і важлива для нас, але тут має лише характер загального міркування, то лише проілюструємо сказане одним прикладом, щоб було зрозуміліше, про що, власне, ідеться. Скажімо, візьмемо первісно кінцевонаголошене *вузи́ти – вужу́, вузи́ш*[36] з такими ж, природно, кінцевонаголошеними префіксальними похідними від нього *звузи́ти – звужу́, звузи́ш*[37], *повузи́ти – повужу́, повузи́ш*[38] тощо. Ці дієслова теж у ході еволюції змінили своє наголошення, але, що для нас тут найважливіше, – не однаково: якщо префіксальні похідні у своїй еволюції дійшли аж до розвитку в них кореневого наголосу, див.: *зву́зити – зву́жу, зву́зиш*; нак. *звузь*[39], *пову́зити – пову́жу, пову́зиш*; нак. *пову́зь*[40], то кореневе зупинилося у своїй еволюції на стадії рухомого наголосу, див.: *вузи́ти – вужу́, ву́зиш*[41]. Щоб відобразити труднощі еволюційного процесу, а не менше за те й труднощі розуміння його суті, укажемо також на сучасні характеристики акцентного стану як кореневого, див.: *лиши́ти – лишу́, лиши́ш*[42], так і похідного, див.: *залиши́ти – залишу́, залиши́ш*; нак. *зали́ш* і *залиши́*[43]. Звичайно, після попереднього ці характеристики сприймаються як відображення певної реставраторської тенденції. Уже зараз ми побачимо, що насправді в цьому словотвірному гнізді діє сильна тенденція до узагальнення в префіксальних утвореннях кореневого наголошення. Однак перше, ніж перейти до цього, відзначимо, що морфонологічна будова словоформ наказового способу дієслова, по-перше, залежить від типу його наголошення, причому як кінцевонаголошене дієслово, так і дієслово з рухомим наголосом мають вокалізовані словоформи наказового способу типу *залиши, залишім(о), залишіть*, тимчасом як дієслово кореневонаголошене має невокалізовані словоформи наказового способу типу *залиш, залишмо, залиште*, а по-друге (і це тут найважливіше відзначити), ці морфонологічні характеристики словоформ не є незмінними; якраз навіть навпаки: вони міняються внаслідок змін в акцентному стані дієслова. Може, це вже й надмірність у тлумаченні, але ще раз підкреслимо: акцентні зміни в дієслові супроводжуються змінами в його морфологічній будові. Зрозуміло, що все це ми можемо спостерігати в уже завершеному, безальтернативному

---

[35] Г. Голоскевич, *op. cit*., с. 196.
[36] Б. Грінченко, *op.cit.*, т. I, с. 259.
[37] Б. Грінченко, *op.cit.*, т. II, с. 136.
[38] Б. Грінченко, *op.cit.*, т. III, с. 228.
[39] ОС, с. 302.
[40] ОС, с. 614.
[41] ОС, с. 154.
[42] ОС, с. 395.
[43] ОС, с. 270.

вигляді в тому префіксальному утворені цього словотвірного гнізда, у якому акцентні зміни вже відбулися в повному можливому обсязі – аж до остаточного утвердження в ньому інноваційного кореневого наголосу. Наведемо його тут спочатку в характерних формах наказового способу за творами Антонича:

„Облиш заходи, голубко!”[44];
„Усе пройшло. Облиш!”[45];
„Облиш її!...”[46];
„Облиш!”[47];

див. також і таке:

„Пустіть мене, облиште! Гетьте!”[48].

Широковживаними були вже тоді саме такі словоформи наказового способу цього дієслова, бо вже *Словарь української мови* трактує це слово як кореневонаголошене, див.: *обли́шити – обли́шу, обли́шиш*[49]; див. також сучасне: *обли́шити – обли́шу, обли́шиш*; нак. *обли́ш*[50].

Тут, гадаємо, слід зробити застереження. Не треба розуміти так, що у творах Б. Антонича ми в усіх випадках побачимо адекватне відображення акцентного стану того чи того дієслова, – звичайно, ні. По-перше, сам наголос у багатьох випадках не був стабільним: він еволюціонував. Слід при цьому завжди брати до уваги, що еволюційні зміни в кожному конкретному випадку відбувалися з різною мірою інтенсивності. По-друге, і це тут найголовніше, мовлення поета відображало кілька акцентних стереотипів – літературний, діалектний і говірковий, – причому, певна річ, в їхньому взаємопереплетенні. Визначивши характер наголосу певного дієслова в Антонича, ми можемо сказати, до якого з тих стереотипів воно належить. Візьмімо, наприклад, слово *чавити* з префіксальними похідними:

„О, визволь від слова без сили,
розчавлю притаєну зради змію.
Напружую струни і жили,
хай пісню, мов стрілу, у серце вам вб’ю”[51];

---

[44] Б.І. Антонич, *op. cit*., с. 355, с. 432.
[45] *Ibidem*, с. 411.
[46] *Ibidem*, с. 415.
[47] *Ibidem*, с. 447.
[48] *Ibidem*, с. 442.
[49] Б. Грінченко, *op.cit.*, т. III, с. 15.
[50] ОС, с. 511.
[51] Б.І. Антонич, *op. cit*., с. 146.

„Рослинних рік підноситься зелена повінь,
годин, комет і листя безперервний лопіт.
Заллє мене потоп, розчавить білим сонцем,
і тіло стане вуглем, з пісні буде попіл”[52];
„Страшне вино ночей доспілих
по вінця в черепі хлюпоче.
Буджуся сонний, неспокійний,
і місяць чавить мої очі”[53].

Словоформ *розча́влю, розча́вить* (і *ча́вить*) досить, щоб з’ясувати, що в мовленні Антонича особова парадигма як кореневого, так і його префіксальних похідних була кореневонаголошеною. Однак чи було для нього це дієслово, що в сучасній літературній мові має рухомий акцентний тип, див.: *чави́ти – чавлю́, ча́виш*[54] і *розчави́ти – розчавлю́, розча́виш*[55], кореневонаголошеним у цілому? Виглядає, що ні – і підтвердженням цьому є словоформа наказового способу, див.:

„О дні! Прийдешні дні!
Розчавуліть кошмари ці!
Розчавіть!”[56],

Адже така вона є можливою тільки в некореневонаголошеному дієслові. Звідси легко зробити висновок, що кореневонаголошене *ча́влю, розча́влю* тощо в цьому випадку є проявом характерного для південно-західного діалекту явища, коли кореневе наголошення особових словоформ теперішньо-майбутнього часу ще не є достатньою умовою для кореневого акцентного типу в них, пор.:

„Зриваюся, беру пістолю,
кричу: пропадь, розвійся, щезни!
А ні, то кулями проколю.
Та він, мов хмара величезний”[57].

Таким чином і діалектні дані підтверджують ту закономірність, що невокалізовані словоформи наказового способу (вони, природна річ, одночасно й кореневонаголошені) закономірними є тільки в тих дієсловах, що мають кореневий наголос в особовій парадигмі теперішньо-майбутнього часу.

---

[52] *Ibidem*, с. 177.
[53] *Ibidem*, с. 310.
[54] ОС, с. 951.
[55] ОС, с. 764.
[56] Б.І. Антонич, *op. cit.*, с. 213.
[57] *Ibidem*, с. 297.

Зрозуміло, що не тільки за характером наголосу словоформ особової парадигми теперішньо-майбутнього часу можна визначити характер наголосу словоформ наказового способу, а й навпаки – за способом наголошення словоформ наказового способу можна визначити спосіб наголошення словоформ теперішньо-майбутнього часу у межах протиставлення кореневого й некореневих типів. Продемонструємо сказане на кількох прикладах Антоничевого мовокористування. Скажімо, після

„Це все недійсне, навіть неймовірне,
цьому не вірте!”[58]

годі сумніватися, що дієслово *вірити* є кореневонаголошеним, див.: *ві́рити – ві́рю, ві́риш*; нак. вір[59]. Таким же кореневонаголошеним є дієслово *трив о́жити – трив о́жу, трив о́шиш*; нак. *трив о́ж*[60], що можна виснувати лише на підставі того, як оформлена словоформа наказового способу, див.:

„Дощем квітневим, весно, не тривож!”[61].

Прочитавши в Антонича

„Та не сумуй; ти весну мав. Тям те:
Не раз майстерством є та щастям теж
Знання самоошуки пити спірт”[62],

уже знаємо, що кореневонаголошеним є й дієслово *тзмити – тзмлю, тзмиш*; нак. *тям*[63]. Те саме стосується слова *голу́бити – голу́блю, голу́биш*; нак. *голу́б*[64] разом з префіксальними похідними, приміром, *приголу́бити – приголу́блю, приголу́биш*; нак. *приголу́б*[65], оскільки маємо зафіксоване:

„Ти пригорни ще раз,
Ти приголуб ще раз… ”[66].

---

[58] *Ibidem*, с. 216.
[59] ОС, с. 128.
[60] ОС, с. 875.
[61] Б.І. А н т о н и ч, *op. cit*., с. 218.
[62] *Ibidem*, с. 268.
[63] ОС, с. 885.
[64] ОС, с. 177.
[65] ОС, 677.
[66] Б.І. А н т о н и ч, *op. cit*., с. 413.

Нарешті, Антоничів мововжиток

„Лагодь зброю!”[67]

є доказом того, що тут маємо до діла з кореневонаголошеним *ла́годити – ла́годжу, ла́годиш*; нак. *ла́годь*[68].

Наведемо тепер кілька прикладів того, як за тими ж словоформами наказового способу можна констатувати некореневе наголошення словоформ особової парадигми теперішньо-майбутнього часу; тепер імперативи будуть обов’язково вокалізованими і обов’язково кінцевонаголошеними. Скажімо, після

„Чоло в долоні похили,
чоло в долоні похили”[69]

можна не сумніватися в некореневому наголошенні дієслова *похилити*; справді, див.: *похили́ти – похилю́, похи́лиш*[70]. Те саме стосується дієслів з такою ж рухомою акцентною парадигмою *запали́ти – запалю́, запа́лиш*[71] і *просвіти́ти – просвічу́, просві́тиш*[72], про що судимо на підставі поетового

„Запали на небі смолоскипи блідого місяця,
зорями темноту ночі просвіти…”[73].

Дивись також:

„Дзвони, окриленая струно,
весні шаленій і любові!”[74],

тому й *дзвони́ти – дзвоню́, дзво́ниш*[75]. Сказане стосується й дієслова *оборони́ти – оборо́ню, оборо́ниш*[76], бо маємо

„Візьми моє чоло в долоні
й оборони, моя весіння!”[77].

---

[67] *Ibidem*, с. 447.
[68] ОС, с. 387.
[69] Б.І. Антонич, *op. cit.*, с. 78.
[70] ОС, с. 666.
[71] ОС, с. 278.
[72] ОС, с. 707.
[73] Б. Антонич, *op. cit.*, с. 86.
[74] *Ibidem*, с. 117.
[75] ОС, с. 203.
[76] ОС, с. 513.
[77] Б.І. Антонич, *op. cit.*, с. 166.

Те саме: *диви́тися – дивлю́ся, ди́вишся*[78], бо

„Дивись, як сяє мерехтливо
у вікна місяць – чару келих”[79] і
„Дивіться: це пожежа світу, буря первнів…”[80],

а також *роби́ти – роблю́, ро́биш*[81], оскільки:

„Роби, що хоч,
хоть іди проч”[82].

Звичайно, рухомий наголос ці дієслова мають у сучасній українській літературній мові; у мові Антонича вони не обов’язково такі ж, але однозначно можна стверджувати, що вони в жодному разі не є кореневонаголошеними. Зрозуміло, що все сказане стосується й кінцевонаголошених дієслів, див.:

„Його [життя – *авт.*] *звеличую тут я*
і кличу дням: мене п’яніть,
п’яніть мене!”[83] і
п’яни́ти – п’яни́ть[84].

Два морфонологічно відмінні типи словоформ наказового способу дієслів були помічені вже давно – і не випадково, що їх згадують саме у зв’язку з акцентологічною проблематикою в дієсловах: „Аналіз акцентологічної системи українського дієслова доводить, що характер наголошування у межах парадигми утворює певну систему, яка не порушується. Той чи інший тип наголошування зв’язаний з морфологією дієслова, що виявляється, зокрема, у вживанні флексій наказового способу”[85]. Однак сказане є тільки зачином до того, що є тут для нас найважливішим: „Перший акцентологічний тип охоплює дієслова з постійним наголосом на дієслівному корені… Одразу слід зауважити, що, крім незмінного наголосу в усіх формах, помічається й така морфологічна особливість цих дієслів: у 2-й особі однини наказового способу **всі вони мають скорочений варіант флексії** (виділено нами – *авт.*)”[86]. Безперечно, сказане потребує

---

[78] ОС, с. 204.
[79] Б.І. А н т о н и ч, *op. cit*., с. 203.
[80] *Ibidem*, с. 200.
[81] ОС, с. 739.
[82] Б.І. А н т о н и ч, *op. cit*., с. 270.
[83] *Ibidem*, с. 122.
[84] ОС, с. 721.
[85] *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*, за заг. ред. І. Білодіда, Київ 1969, с. 319.
[86] *Ibidem*, с. 320.

уважного вивчення й оцінки. Однак насамперед звернемо увагу на ту дуже для нас цікаву обставину, що сучасні лексикографічні джерела майже завжди при кореневонаголошених дієсловах подають словоформу наказового способу, див.: *вíрити – вíрю, вíриш*; нак. *вір*[87] та ін., тоді як при кінцевонаголошених дієсловах і дієсловах з рухомою акцентною парадигмою – ні, див.: *простúти – прощý простúш*[88] і *просúти – прошý, прóсиш*[89]. Тим часом орфографічні словники останніх десятиліть стереотипно містять теоретичний постулат, що покликаний обґрунтувати прийняту ними практику: „Форми наказового способу наводяться лише тоді, коли вони відзначаються певними правописними особливостями, зокрема ті, при творенні яких відбувається чергування звуків або зміна наголосу в порівнянні з неозначеною формою дієслова, а також ті, які закінчуються на твердий або м'який приголосний основи тощо…"[90]. Звичайно, якщо навіть спробувати зрозуміти написане, то виявиться, що воно поміченого нами реально не стосується, оскільки є класичним зразком мовленого не так для розуміння, як якраз і навпаки. Певна річ, насправді ця лексикографічна практика є спробою приховати відсутність розуміння сучасною граматичною наукою певних морфологічних закономірностей, що виявляються у сфері словоформ наказового способу дієслова. І побіжного погляду на сучасні словники досить, щоб переконатися в тому, що словоформи наказового способу зазначені в тих випадках, які не становлять жодних труднощів, щоб їх встановити: це всі ті випадки, що відповідають колись сформульованому, що „всі вони мають скорочений варіант флексії". Натомість без таких форм у словниках залишаються якраз ті дієслова, морфонологічна будова яких у сучасній мові для сучасного мовця є, поза сумнівом, проблематичною. Візьмімо з-поміж сотень і сотень таких проблемних дієслів лише кілька – щоб унаочнити проблему. Як, наприклад, бути у випадку із *зачúслити – зачúслю, зачúслиш*[91] та іншими утвореннями цього кореня (*відчúслити, обчúслити, перечúслити, почúслити, розчúслити* від *чúслити*) – *зачúсль* чи *зачúсли* – і відповідно: *зачúсльмо* чи *зачúслімо*, *зачúсльте* чи *зачúсліть*? А як бути тут: *заскúглити – заскúглю, заскúглиш*[92] (і *поскúглити, проскúглити* – від *скúглити*), *заскúгли* чи *заскúгль*, *заскúглімо* чи *заскúгльмо*, *заскúгліть* чи *заскúгльте*? Як тут бути? Сучасна українська лексикографія нічим і ніяк у таких випадках не допомагає сучасному українському мовцеві, бо від цього відмовилося й саме сучасне українське мовознавство. Акцентні характеристики цих дієслів промовляють на користь невокалізованих словоформ типу *заскúгль, зачúсль*, тимчасом як їхні морфонологічні особливості стимулюють появу вокалізованих словоформ типу *заскúгли, зачúсли*, тобто без

[87] ОС, с. 128.
[88] ОС, 709.
[89] ОС, 707.
[90] *Орфографічний словник сучасної мови*. *Передмова*, Київ 1999, с. 9.
[91] ОС, с. 294.
[92] ОС, с. 284.

скорочення флексії – і це проблема. Неабияка проблема як практичного, так і теоретичного характеру, однак вона упродовж десятиліть залишається чи то непоміченою, чи то „непоміченою". Що проблема ця пов'язана в тому числі й з характером наголосу дієслова, добре видно на прикладі теж кореневонаголошеного, скажімо, *заокру́глити – заокру́глю, заокру́глиш*[93], у якому таким же проблемним є питання вибору словоформ наказового способу – *заокру́гль, заокру́гльмо, заокру́гльте* чи *заокру́гли, заокру́глімо, заокру́гліть*. Однак жодної проблеми немає в його некореневонаголошеному (тут – кінцевонаголошеному) спільнокореневому, скажімо, *закругли́ти – закруглю́, закругли́ш*[94], у якому легко встановити теж лексикографією не зафіксовані словоформи наказового способу – *закругли́ – закруглі́мо, закругліть*: закінчення в них не лише вокалізоване, але й наголошене – за законом парадигматичності наголосу. Тож очевидним стає (для кого воно не було таким ще з самого початку), що кореневий наголос дієслова ставить певні вимоги до морфонологічного вигляду його словоформ наказового способу. Специфіка, так це назвемо, сучасних лексикографічних підходів до найактуальніших проблем сучасного українського моворозвитку особливо виразно впадає в око тоді, якщо після таких випадків звернути увагу на те, як сучасні лексикографічні джерела трактують, скажімо, такі дієслова: *ба́вити(ся) – ба́влю(ся), ба́виш(ся)*; нак. ба́в(ся)[95], *ві́рити – ві́рю, ві́риш*; нак. *ві́р*[96], *га́нити – га́ню, га́ниш*; нак. *гань*[97]: ніби хтось, від учня початкової школи починаючи, сумнівається в тому, що дієслово *бавити* має словоформи наказового способу *бав, бавмо, бавте*, дієслово *вірити – вір, вірмо, вірте*, дієслово *ганити – гань, ганьмо, ганьте*. У цьому й весь секрет: сучасний український вчений-мовознавець виявляє свої дивовижні знання щодо того, що є вже давно загальновідомим, і вперто не помічає того, що потребує уваги, дослідження, вивчення і – хоч би якоїсь інтерпретації. Цього немає, але є різноманітний мовний матеріал, у нашому випадку твори Б. Антонича, тож розгляньмо сучасну проблему з цієї перспективи. Скажімо, як продовжити парадигму в наказовому способі кореневонаголошеного дієслова *за́здрити – за́здрю, за́здриш*[98]? Якщо орієнтуватися на загальні закономірності, то тут має бути *заздр, за́здрмо, за́здрте*, якщо ж брати до уваги певні тенденції в сучасному мовленні, то, очевидно, варто вимовляти *за́здри, за́здрімо, за́здріть*. Мовлення Антонича для нас у цьому випадку є показовим, див.:

„...О, мені не заздріть, друзі"[99].

---

[93] ОС, с. 275.
[94] ОС, с. 269.
[95] ОС, с. 34.
[96] ОС, с. 128.
[97] ОС, с. 161.
[98] ОС, с. 264.
[99] Б.І. Антонич, *op. cit.*, с. 163.

Однак чи може воно також бути для нас ще й доказовим, тобто зразковим? Лексикографія його часу саме такого типу словоформи наказового способу трактувала як такі, що є літературними, тобто, очевидно, і такими, що відповідають закономірностям розвитку української мовної системи загалом, див.: *зáздрити – зáздрю, зáздриш, зáздрять*; *не зáздри, зáздріть*[100]. Ми ж цього нині однозначно не стверджуємо, але на існування проблеми не можемо не вказати.

Або як утворити словоформи наказового способу в кореневонаголошеному *напóвнити – напóвню, напóвниш*[101] і таких же *допóвнити, запóвнити, попóвнити* тощо? Сучасні словники тут, звичайно, не подають жодних словоформ. Чи це випадково? Гадаємо, ні, адже й раніше лексикограф тут завагався, див.: *напóвнити – напóвню, напóвниш*; *напóвнь, напóвньте і напóвни, напóвніть*[102]. Однак в інших випадках його погляд на проблему був однозначним, див.: *допóвнити – допóвню, допóвниш, допóвнять; допóвни, допóвніть*[103]; *запóвнити – запóвню, запóвниш*; *запóвни, запóвніть*[104]; *попóвнити – попóвню, попóвниш*; *попóвни, попóвніть*[105] тощо. Цікаво, що мовлення Антонича відображає тотожну мовну свідомість і, звичайно, практику:

„Прийди, прийди до мене, Голубе Святий,
ясними крилами заграй понад моїм столом,
наповни серце щастям янгольської повноти
та хорони мене перед безсилля злом”[106].

Підкреслимо спеціально: знову маємо справу з кореневонаголошеним дієсловом, у якому, певна річ, словоформи наказового способу теж неодмінно кореневонаголошені, але (увага!) вони не мають “скороченого варіанта флексії” – ні, вони є вокалізованими.

Чи не про ту ж проблему свідчить таке ж кореневонаголошене *увíчнити увíчню, увíчниш*[107], до якого лексикограф знову не насмілився навести словоформ наказового способу? Тим часом в Антонича маємо:

„Місто спокійне, далеке, як вічність.
Станьте, потомлені тихі прочани,

---

[100] Г. Голоскевич, *op. cit*., с. 127.
[101] ОС, с. 460.
[102] Г. Голоскевич, *op. cit*., с. 231.
[103] Г. Голоскевич, *op. cit*., с. 167.
[104] Г. Голоскевич, *op. cit*., с. 133.
[105] Г. Голоскевич, *op. cit*., с. 307.
[106] Б.І. Антонич, *op. cit*., с. 85.
[107] Г. Голоскевич, *op. cit*., с. 406; ОС, с. 888.

хвилю цю в серці назавжди увічніть,
чола хиліть униз, повні пошани"[108].

Звичайно, словоформа *увічніть* може належати тільки ряду *увічни, увічнім(о)*– кореневонаголошеному, але вокалізованому.

Для нас є очевидним, що ця проблема не має в сучасному мовознавстві задовільного розв'язання: лексикографічна практика є для цього достатньо переконливим доказом. Скажемо більше: вона має помилкове тлумачення, що призводить до щоразу більшого нагромадження фіктивних даних під виглядом реальних мовних фактів, що тільки щораз більше хаотизує сучасне літературне мовлення та й, звичайно, саму мову. Зі значно більшої кількості таких фактів наведемо лише кілька, щоб проілюструвати на прикладах, до чого конкретно це призводить у сучасній мові, яку мовцеві рекомендують сприймати як нормативну, а тому – взірцеву. Див.: *крτслити – крτслю, крτслиш*; нак. *крτсли* і *кресль*[109], що повторено в усіх префіксальних похідних; те саме стосується такого ж кореневонаголошеного *ма́слити – ма́слю, ма́слиш*; нак. *ма́сли* і *масль*[110] та його префіксальних похідних. А чи варті довір'я мовця такі лексикографічні йому рекомендації: *свíдчити – свíдчу, свíдчиш*; нак. *свíдч* і *свíдчи*[111], але: *засвíдчити – засвíдчу, засвíдчиш*; нак. *засвíдч*[112] і: *посвíдчити – посвíдчу, посвíдчиш*; нак. по*свíдч*[113], але ще інакше:: *досвíдчитися – досвíдчуся, досвíдчишся*[114] і *освíдчитися – освíдчуся, освíдчишся*[115]. Поза всяким сумнівом, однією з найактуальніших у цій ділянці проблем є з'ясування тих морфонологічних умов, що в кореневонаголошених дієсловах на *-ити* в одному випадку ведуть до розвитку невокалізованих словоформ наказового способу, а в других – залишають ці форми вокалізованими. Очевидно, що інші оцінки цього процесу виявилися скороспішними, через що вони досі згубно впливають на сучасну словникарську практику. Оскільки ж помилка є вже задавненою, то повторимо сказане, беручи проблему з іншого погляду: якщо невокалізовані форми наказового способу обов'язково свідчать про кореневий акцентний тип дієслова, то не всяке кореневонаголошене дієслово має невокалізовані форми наказового способу.

Повернімось, однак, тепер до зафіксованих у мові Антонича словоформ наказового способу типу *склонь, заглуш, не ліч, не загась*: усі вони невокалізовані, а тому й неодмінно кореневонаголошені. Певна річ, такими вони можуть бути тільки тоді, коли такими ж кореневонаголошеними є словоформи

---

[108] Б.І. Антонич, *op. cit*., с. 281.
[109] ОС, с. 376.
[110] ОС, с. 413.
[111] ОС, с. 780.
[112] ОС, с. 283.
[113] ОС, с. 656.
[114] ОС, с. 222.
[115] ОС, с. 534.

теперішньо-майбутнього часу цих дієслів. Це явище вже помічене діалектологічною наукою: воно відзначене в карпатській групі говорів південно-західного діалектного масиву, до яких належить у тому числі й лемківський говір – рідний говір Б.І. Антонича, окремих рис якого він, як бачимо, не позбувся й тоді, коли став уже відомим поетом. Екзотичні в цих випадках невокалізовані словоформи наказового способу розвиваються в дієсловах у зв'язку з відомою особливістю лемківської акцентної системи, у якій наголос завжди падає на другий від кінця слова склад[116]. Тож словоформа *склонь* можлива при кореневонаголошеній особовій парадигмі *скло́ню, скло́ниш…скло́нять*, але при інфінітиві *склони́ти* – суфіксальнонаголошеному; те ж саме див.: *зага́сь* при *зага́шу, зага́сиш…зага́сять*, але *загаси́ти* і т. ін. Спостережене дає нам підставу стверджувати, що акцентні характеристики словоформ наказового способу залежать від способу наголошення 1-ої особи однини теперішньо-майбутнього часу. Про що йдеться? Якщо ми візьмемо кореневонаголошене дієслово, то в ньому всі словоформи будуть кореневонаголошені, напр.: *зали́шити – зали́шу, зали́шиш…зали́шать*; *зали́ш, зали́шмо, зали́ште*. Кінцевонаголошене дієслово і дієслово з рухомим наголосом мають тотожні словоформи наказового способу, хоч, природно, відрізняються способом наголошення словоформ теперішньо-майбутнього часу, пор.: *залиши́ти – залишу́, залиши́ш…залиша́ть*; *залиши́, залиши́м(о), залиши́ть* і *залиши́ти – залишу́, зали́шиш… зали́шать*; *залиши́, залиши́м(о), залиши́ть*. Зрозуміло, що тотожне зумовлене й підтримується тотожним, однак тотожними тут є як словоформи 1-ої особи однини, так і інфінітиви: в обох випадках некореневонаголошені. Таким чином, як ми бачимо на цих прикладах, закономірності розподілу акцентних характеристик дієслівних словоформ у літературній мові не дають нам щодо цього однозначної відповіді, натомість специфічні риси лемківської акцентної системи є щодо цього цілком інформативними. Отже, своїми акцентними характеристиками особова парадигма наказового способу дієслова пов'язана з особовою парадигмою теперішньо-майбутнього часу – з тими закономірностями у взаємозумовленості форм, про які тут ішлося.

На самому початку статті ми її заявили як працю суто мовознавчу – сподіваємося, що такою її й витримали. Однак матеріалом для неї була все ж мова видатного поета, твори якого, сподіваємося, будуть читані й перечитувані. Тому зізнаємося хоч аж тепер, що вибір наш не був випадковим, бо й сама поезія стає цікавішою, коли її читаєш із розумінням. Адже поезія – це, як відомо, мистецтво слова, а слово, виявляється, і само по собі теж – мистецтво.

[116] див.: С. Бевзенко, *Українська діалектологія*, Київ 1980, с. 143–145.

ЛІТЕРАТУРА

Антонич Б.І., *Повне зібрання творів*, Львів 2008.
Бевзенко С., *Українська діалектологія*, Київ 1980.
Голоскевич Г., *Правописний словник,* Нью-Йорк–Париж–Сидней–Торонто–Львів 1994.
Грінченко Б., *Словарь української мови*: у 4-х т., Київ 1907–1909.
ОС – *Орфографічний словник української мови*, Київ 1999.
Сучасна українська літературна мова. Морфологія, Київ 1969.

ON ONE LINGUISTIC PHENOMENON IN B.I. ANTONYCH'S INDIVIDUAL SPEECH AND SOME PROBLEMS OF MODERN LANGUAGE DEVELOPMENT

What processes in the system of the Ukrainian national language reflect the word forms of the imperative which we find in works by the outstanding Ukrainian poet B. Antonych? Thus some peculiarities of the individual speech of the poet, reflecting peculiar features of his native Lemkiv dialect, are the reason to study the relationship between the morphological structure of word forms of the imperative mood and the type of their stress. The study of system interdependences and relations, existing at different structural levels of the Ukrainian language system, will give a possibility to identify a lot of characteristics of the Ukrainian verb in modern Ukrainian lexicography.

Key words: accent paradigm; final, root, free accent; language use; language development; morphological structure of the word; word from of the imperative mood.